

I

Toen ik nog een gewoon kind was woonde ik in Kigali, Rwanda; ik was een vroegwijs en nieuwsgierig kind. Mijn bijnaam was Cassette. Ik vertelde alles wat ik zag of hoorde, onder andere dat mijn zus Claire, die negen jaar ouder was dan ik, een short onder haar rok droeg en na school ging voetballen in plaats van boodschappen doen.

Als ze wel deed wat haar was opgedragen – tomaten kopen, zes cola's halen voor gasten – besteedde ze niet meer dan een kwart van het geld dat mijn moeder haar meegaf, want Claire was zelfs op haar veertiende al uitgekookt. Ze kende de waarde van geld. Ze wist dat vertrouwen ook een betaalmiddel was. Ze realiseerde zich dat als ze tegen de tomatenverkoper zei dat ze hem vandaag minder betaalde maar iedere week terug zou komen en alleen bij hem zou kopen, hij dat voorstel zou accepteren, zij wat geld in haar zak kon steken en beiden tevreden waren.

Ze wist ook dat het leven moeilijker en duurder was als ik met haar meeging. Ik praatte te veel. Ik kletste voortdurend. Ik stelde te veel vragen. Ik sliste bovendien en was moeilijk te verstaan. Claire plaagde mij met mijn tong die me voortdurend in de weg zat. Ze liet mij steeds woorden herhalen en dan lachte ze mij uit.

We woonden in een grijs gepleisterd boerenhuis aan een grindweg, heuvelopwaarts vanaf de markt, vlak bij een van de weinige tennisbanen in de stad. De huizen in onze buurt stonden dicht bij elkaar; ze hadden een rood dak en waren van elkaar gescheiden door dichte creosootstruiken die wekelijks tot een nette haag werden geknipt.

Op ons erf stond een buitenkeuken, met een grote kist vol zand

waarin mijn moeder penen en zoete aardappels begroef om ze te beschutten tegen de warmte en ze nog zoeter te maken. In de voortuin stond een mangoboom, oud en vochtig, met stevige, dikke bladeren. Je kon er heerlijk in zitten en je verschuilen. Pudi en ik klommen iedere dag na school in de boom en zaten tussen de takken in wat toen mijn hele wereld was; we schudden aan de bladeren en speelden dat de boom de bus was die ons naar het ongeveer drie uur verderop gelegen Butare bracht, waar onze oma woonde, of zelfs naar Canada.

Mijn moeder was klein en mollig, ze had een koninklijke waardigheid en hoge jukbeenderen, net als mijn grootouders, en ze had kleine spleetjes tussen haar stralend witte tanden, wat Rwandezen mooi vinden. In het Kinyarwanda hebben we daar een woord voor: *inyinya*. Ze was verliefd geworden op mijn vader en ze besloten te trouwen, ook al was zijn familie daarop tegen.

Mijn moeder bracht haar ochtenden door in de kerk, die iets hoger op de heuvel lag, en haar middagen in de tuin, die haar Hof van Eden was. Daar leerde ze mij de namen van de planten – bloemkool, strelitzia – en hoe ze verzorgd moesten worden; welke planten in de schaduw van de mango moesten groeien en welke tegen volle zon konden. Ze kweekte sinaasappels, citroenen, guave en papaja's; hibiscus, frangipani, sanchezia, flamingoplant, geraniums en pioenrozen. Ik plukte de meeldraden uit de tijgerlelies en hield ze tegen mijn bovenlip, zodat het oranje stuifmeel een felgekleurde, poederige snor achterliet.

Op zaterdagen nam mijn moeder mij, Pudi en Claire mee om de huizen van oude mensen schoon te maken. Die oude mensen waren humeurig. Ze schreeuwden naar ons als we de mango's opaten die uit de boom waren gevallen. Mijn moeder kon het niet schelen als ze vervelend deden.

Ze bood ook meisjes van het platteland onderdak; het waren jonge vrouwen die voordat ze trouwden een jaar of twee wilden doorbrengen in een grote stad met winkelcentra, kantoorgebouwen, kathedraalen en verharde wegen, die wat geld wilden verdienen en iets van de wereld wilden zien. Deze vrouwen werkten als kindermisje, hielpen

in de keuken, of deden de was. Mijn moeder eiste dat Claire en ik net als zij deze huishoudelijke taken leerden. We mochten nooit denken dat we superieur waren. Ik vond het niet erg om te werken. Ik wilde orde om mij heen. Zelfs op mijn vierde jaar was ik dwangmatig netjes; ik zette de schoenen bij de deur keurig op een rij en veegde de tegels op de binnenplaats.

Claire had een hekel aan huishoudelijk werk. Ze wilde haar tijd niet verdoen. Ze had grootse plannen en kon niet wachten om op eigen benen te staan – om te gaan studeren in Canada, de droom van veel Rwandezes omdat het op Amerika leek maar er wel Frans werd gesproken. Frans was de tweede taal die Rwandezes op school leerden, omdat de Belgen Rwanda hadden gekoloniseerd. Als ze niet naar Canada kon, wilde Claire naar Europa – overal waar ze maar kon leven in *ibulayi*, Rwandees voor ‘in het buitenland’ of ‘weg’. Claire had een peettante in Montreal die haar de meest fantastische cadeaus stuurde: een horloge met een zilveren bandje, en een groene regenjas met bijpassende paraplu en laarzen.

Op mijn vierde had ik minder avontuurlijke dromen. Ik wilde ijsjes en ananastaart. Ik wilde een blauwgroen schooluniform en groot worden zodat Claires kleren mij zouden passen.

Mijn moeder kleepte zich altijd zedig en onopvallend alsof ze wilde zeggen: *Ik ben er, maar ik ben er niet. Let maar niet op mij.* Ze droeg een T-shirt en kleurige *kitenge* [Afrikaanse omslagrok, vert.] als ze naar de tuin ging en een lange plooirok met een hooggesloten bloes en comfortabele zwarte schoenen met een lage hak als ze naar de kerk ging. Haar hakken maakten nooit geluid. Ze maakte zich nooit op, wreef alleen een beetje vaseline op haar lippen om ze te laten glanzen. Zij was doordrongen van het krachtige katholiek-Rwandese postkoloniale ethos: je wilt zo min mogelijk opvallen. Je wilt niet dat mensen naar je kijken. In mijn jeugd moest ik vooral dat leren: hoe ik mij hoorde te gedragen, hoe ik rustig moest zijn. Ik was geen enthousiaste leerling.

Veel van onze burens waren juist uitbundig en anders – moslim in

plaats van katholiek, Zairees in plaats van Rwandees. Ik wilde proeven hoe zij hun bonen bereidden en de patronen op hun borden bestudeerden. Ik wilde ramadan vieren en de Indiase feestdag Diwali. Op sommige dagen, wanneer ik het huis van onze burens bezocht, ging ik naar hun slaapvertrek en badkamer en bekeek hun haarborstels, tandenborstels, medicijnen en zeep. Ik wilde hun geheimen kennen – niet de grote en diepe, maar de kleine menselijke. Ik wilde weten hoe hun lichaam eruitzag.

Mijn moeder wilde mijn nieuwsgierigheid intomen, en wees me terecht met de woorden *ushira isoni* – ‘je bent brutaal’. Rwandezers, vooral meisjes, werden geacht terughoudend te zijn, beheerst, bijna saai. Als ik met mijn moeder naar de stad liep wees ik naar ieder huis en vroeg: ‘Wie woont daar? Hoeveel kinderen hebben ze? Is er iemand ziek?’ Ik was volstrekt onaangepast.

Op een dag toen ze in haar kitenge in de tuin stond, hoorde ze op de radio dat er een vriend gestorven was – *kwitaba imana*, wat zoveel betekent als ‘gehoorzaam aan God’. Ze begon te huilen. Dat was de eerste en enige keer dat ik mijn moeder heb zien huilen. In Rwanda huilen volwassenen niet. Kinderen mogen huilen totdat ze leren praten. Dan moeten ze ermee ophouden. Wie daarna absoluut moet huilen, moet doen alsof hij zingt, als een bedroefde vogel.

Ik smeekte mijn moeder om mee te mogen naar de begrafenis. Ik wilde weten hoe zo iets in zijn werk ging. Mijn kindermeisje, Mukamana, op wie ik dol was en die ik adoreerde, streek mijn mooiste katoenen jurkje en trok het mij aan, en ik liep aan de hand van mijn moeder over de grindweg en de brug naar de stad.

Rwanda is een en al heuvelland. Mukamana zei dat de schepper, *Imana*, het land niet vlak had willen strijken, omdat hij wilde dat Rwanda uniek zou zijn. Vlak bij de kerk gingen we bij vijftig andere mensen op lange banken zitten; de banken waren in een rechthoek onder een boom neergezet. Iedereen was stil of fluisterde. Mijn moeder bleef net als de overige volwassenen kalm en beheerst. Ik zat daar, en staarde verward naar de gezichten van de volwassenen.

Ik hoorde God niet praten. Ik hoorde alleen een priester die troostende woorden sprak, en enkele gezangen. Na de dienst vroeg ik een paar van mijn moeders vrienden of zij God hadden gehoord of gezien en ze pakten mijn hand vast en klopten erop alsof ze wilden zeggen: *Je zult het gauw genoeg begrijpen.*

Maar gauw genoeg was te ver weg. Ik wilde het direct begrijpen. In mijn nog maar korte leventje was de dood een loze dreiging, een kindergrapje. Pudi of Claire zeiden bijvoorbeeld dat onze moeder me zou vermoorden als ik te veel rozen plukte. Mijn moeder deed haar Rwandese best om het me uit te leggen. Ze zei tegen mij dat de dood een huis was dat je welkom heette. Maar ik was verdrietig, zelfs beledigd, door de duidelijke versimpeling van wat het betekende om dood te gaan. Met de hooghartigheid van een vierjarige was ik ervan overtuigd dat ik de waarheid aankon. Ik dacht dat ik recht had op de waarheid. Ik eiste haar op.

Na de begrafenis bracht ik zoveel mogelijk tijd door in de buurt van oude, zieke mensen. Ik liep achter mijn moeder aan als ze hun ging voorlezen uit de bijbel. Ik wilde horen hoe God tegen hen praatte en hen naar huis riep. Moest iemand God gehoorzamen als Hij riep? Maar als je liever wilde leven? Als God je alleen maar uitnodigde kon je toch weigeren? Je kon toch zeggen: *Nee, dank u*, en blijven waar je was?

Mijn dagen waren gevuld met de onbelangrijke dingen waarover jonge en verwende kinderen verontwaardigd zijn. Ik haatte de lotion waarmee mijn kindermeisje mij insmeerde na het bad. Ik haatte mijn badjas. Ik wilde er een met knopen, zoals Claire had, en als dat niet kon wilde ik me net zo kleden als Pudi. Pudi heette eigenlijk Claude en hij had zijn bijnaam te danken aan zijn voorliefde voor Puma en Adidas. Mijn moeder verwende hem: hij mocht zijn felrode Adidas voetbalshirt onder zijn schooluniform dragen, ook al stonk dat shirt.

Ik smeekte Mukamana dagelijks, zo niet ieder uur, om mij verhalen te vertellen zodat ik de wereld kon begrijpen, bijvoorbeeld haar verhaal dat de goden de oceaan als een tapijt uitschudden om golven te maken.

Mijn lievelingsverhaal was dat er een heel mooi, magisch meisje bestond dat over de aarde zwierf; als ze lachte, strooide ze kralen. Toen Mukamana mij dat verhaal vertelde, zei ze: ‘Wat denk je dat er toen gebeurde?’ En wat ik ook zei, welke afloop ik ook bedacht, Mukamana zorgde dat het zo afliep. Mukamana wikkelde haar lange krullende haar in een prachtige doek, en sliep met mij in mijn kamer, ieder van ons in een eigen bed. Ze leerde mij liedjes die ik zong tijdens het ochtendritueel: opstaan, bidden, bed opmaken, tandenpoetsen, gezicht wassen, haar kammen, aankleden, iedereen begroeten.

Ik weigerde iets te doen totdat ze me een verhaal vertelde, en zij maakte daar gebruik van om mij te laten doen wat zij wilde. ‘Als je je middagslaapje gaat doen, zal ik je een verhaaltje vertellen, anders niet.’

Toen ik groter werd, wilde ik zijn zoals zij. Ik wilde verhalen vertellen en dansen voor andere mensen zoals zij voor mij deed. In al Mukamana’s verhalen werd gezongen en gedanst, waarbij ze het ritme aangaf met haar voeten. Haar verhalen eindigden nooit droevig. Ze vroeg altijd: ‘En wat denk je dat er gebeurde? Kun je raden wat er daarna gebeurde?’ Ze was de enige die mij wilde helpen begrijpen waarom de hemel zo hoog was of waar het eerste water vandaan kwam.

Mijn vader had een garagebedrijf. Zoals iedere goede ondernemer bouwde hij zijn bedrijf geleidelijk uit: aanvankelijk had hij één auto, toen twee, toen een kleine vloot minibusjes, en tegen de tijd dat ik werd geboren had hij een grote winstgevende garage aan een drukke weg die naar smeerolie en stof rook.

Hij was een stevig gebouwde man met een brede borstkas en brede schouders, hij had een hoog voorhoofd en een brede glimlach, en zijn oren stonden precies ver genoeg van zijn hoofd om zijn intimiderende voorkomen te verzachten. Hij maakte lange werkdagen en ik zag hem niet veel. ’s Avonds was hij thuis, en dan maakte ik ruzie met Claire over wie hem zijn leren pantoffels mocht brengen. Claire wist dat dit het beste moment was om hem geld of nieuwe Nikes te vragen. Ik wilde zijn pantoffels ruilen voor een slokje van zijn bier.

Mijn vader werkte hard om dit middenklassebestaan op te bouwen. Toen mijn ouders trouwden hadden ze niet genoeg geld voor een bruiloftsfeest. Nu kwam mijn vader op sommige middagen als het erg warm was of als er weinig te doen was, naar huis om een middagdutje te doen. Ik wist dat ik stil moest zijn als hij sliep, dat ik dan niet in de tuin moest spelen of schreeuwen, vooral niet vlak bij zijn open raam. Maar op een middag gingen Pudi en ik spelen in de mangoboom en vergat ik dat ik stil moest zijn.

Straf was gewoonlijk mijn moeders afdeling. Ze was streng – en dat is nog zwak uitgedrukt. Als we ons misdroegen liet ze ons met ons gezicht naar de muur in de hoek knielen; soms moesten we een steen boven ons hoofd vasthouden. Het was vreselijk. Als iemand in het gezin loog – meestal was ik dat – kookte mijn moeder water en moesten we allemaal rond de pot gaan zitten. ‘Wie oneerlijk is en zijn hand hier in steekt, zal zich branden,’ zei ze. ‘Wie niet heeft gelogen, kan rustig zijn hand hierin steken.’ Een van ons bekende altijd.

Claire haatte mijn moeders straffen meer dan Pudi en ik. Ze maakten haar woedend en vervulden haar met schaamte. ‘Waarom geef je ons niet gewoon slaag, zoals ieder ander?’ vroeg ze onze moeder.

Maar die middag, toen mijn vader naar huis kwam om te slapen en ik vergat om rustig te zijn, was het niet mijn moeder die mij strafte. Het was mijn vader. Hij opende het raam, riep mij naar binnen en sloeg me midden in mijn gezicht. Ik kan de warmte van de klap nog voelen. Ik plaste in mijn broek.

Het was de grootste wreedheid die ik ooit had ondergaan.

Toen ik vijf jaar was ging ik naar de kleuterschool. Inmiddels had ik een nieuw babyzusje. Ik voelde mij bedreigd, zoals alle oudere kinderen, en ik smeekte mijn moeder iedere dag om haar terug te brengen. Ik overwoog om weg te lopen van huis.

Dat ik naar de kleuterschool mocht was een voorrecht. Claire noch Pudi waren erheen geweest omdat mijn ouders het geld daarvoor niet hadden toen zij klein waren. Mijn school was prachtig; hij lag verscho-

len op de heuvel, en ik had een elegante kleuterjuf op hoge hakken die klikten op de vloer van de gang. Het klaslokaal rook naar potloodslijpsel. We zongen, maakten kommetjes en bekers van klei en lunchten in de schaduw.

Bij mijn dagelijkse lunchpakket hoorde ook een groene thermoskan thee met melk. Ik beschouwde mijzelf als het meest bijzondere kind hier, misschien wel het meest bijzondere kind in heel Rwanda, toen Mukamana me op een dag kwam halen met de groene paraplu, regenjas en laarzen die van Claire waren geweest. Het was regentijd en erg warm, en het stortregende. Ik trok Claires groene laarzen aan, en ik smeekte Mukamana om de lange weg naar huis te nemen, via de volgende heuvel door de stad, in plaats van direct over de brug. Ik wilde pronken met mijn piekfijne regenkleedij.

Maar Mukamana zei dat we de lange route niet konden nemen omdat die overstroomd was. Ik was woedend.

Ik vergaf haar pas toen ik zag dat Pudi op mij wachtte om te spelen. Het regenwater gutste van ons rode dak op de betegelde binnenplaats. Pudi pakte stiekem zeep uit de keuken en smeerde de tegels in. We renden en gleden totdat mijn moeder met haar vingers knipte en eiste dat we binnenkwamen.

Kort daarop verdween Mukamana. Ik vroeg mijn moeder waarom en zij zei: *intambara* – ‘het conflict’. Dat woord zei mij niets, er was geen verhaal aan verbonden.

Er kwam een nieuw kindermeisje, Pascazia, en omdat ze Mukamana niet was haatte ik haar. Ze vertelde mij geen verhalen zoals Mukamana dat deed. Ze had geen elegante doek om haar haren geknoopt. Op een dag kwam Pascazia mij in de regen uit school halen zonder de groene laarzen en regenjas.

Onderweg naar huis kwamen we op straat een groep zingende en dansende mannen tegen. Ze waren bezweet en droegen rood-geel-groene vlaggen [sinds 1962 en tot 2001 bestond de Rwandese vlag uit een driekleur in de pan-Afrikaanse kleuren rood, geel en groen; na de

genocide voerde de regering een nieuwe vlag in met de kleuren blauw, geel en groen, vert.]. Het zag er zo feestelijk uit, het leek wel carnaval. Ik was gefascineerd door de grote trom. Een dozijn pick-uptrucks stond langs de weg geparkeerd en daarachter stond een grote menigte te kijken. Ik wilde blijven staan en met de mannen zingen en dansen, en meestal wilde Pascazia ook wel graag treuzelen. Ze stopte mij graag vol met *mandazi*, of 'beignets' dus als ze met haar vrienden praatte wachtte ik altijd heel geduldig. Nu vroeg ik om mandazi zodat ik me op zijn minst onder de toeschouwers kon scharen. Ze weigerde.

De week daarna, vlak voordat we de brug overstaken en de heuvel naar ons huis op liepen, zagen we een grote menigte in een kring staan. De mensen zeiden dat er iemand gestenigd werd omdat hij had gestolen. Ik begreep niet wat er gebeurde. Er waren nog meer rood-zwart-geel-groene vlaggen [het zwart in de vlag is de hoofdletter R, toegevoegd omdat ook Mali een rood-groen-gele vlag had en daaruit in 1961 de *kanaga* (gestileerde mensenfiguur) schrapte, vert.] en er werd nog meer gezongen en gemarcheerd. Ik stond als aan de grond genageld. Mukamana had mij ooit een oud verhaal verteld over mannen die elkaar hoog in de heuvels met speren bevochten. Die speren hadden voor talloze gebroken harten en lichamen gezorgd. Die gebroken mannen leefden nog steeds en hielden zich schuil, had ze gezegd. Stonden we nu tussen die mannen, in die heuvels? Ik vroeg het aan Pascazia. Ze rukte aan mijn arm en we holden weg.

Thuis vertelde ik alles aan mijn moeder. Ik wist niet wat ik had gezien, maar ik was gefascineerd en wist dat het iets was wat ik niet had mogen zien.

'Waar ben je geweest? Waarom ging je daarlangs?' berispte mijn moeder Pascazia. Ze perste haar lippen opeen over het spleetje tussen haar tanden. Ze sprak haast nooit met stemverheffing. 'Je had die route niet moeten nemen.'

Een paar dagen later verdween Pascazia. En ik ging nooit meer naar de kleuterschool.

Ken je die kleine pakketjes die opzwellen tot reusachtige sponzen als je ze in water legt? Mijn leven was precies omgekeerd. Alles kromp.

Eerst mocht ik niet meer in de mangoboom spelen. Pudi probeerde mij binnenshuis te vermaken door mij zogenaamd in het Frans voor te lezen. Hij werd geacht Frans te leren op school, maar hij studeerde nooit. Dus we keken alleen maar naar de plaatjes van Kuifje in zijn boeken, en Pudi verzon daar verhalen bij. We trokken samen door de jungle met Bobbie, het hondje van Kuifje. Als er een leeuw verscheen verscholen we ons in de grotten.

Vervolgens mocht ik niet meer met mijn vriendinnetje Neglita spelen. Ze was mijn oudste speelmakkertje, een van de weinige vriendinnetjes van mijn leeftijd, en ik was dol op haar. We verzonnen een fantasiewereld met elfjes. Ze liet mij de regels vaststellen. We verzamelden bloemblaadjes en stukjes mos, en de elfjes droegen bloemblaadjes als jurkje en woonden in het mos.

Kort voor de steniging had mijn moeder mij naar het huis van Neglita gebracht om te spelen. Onderweg verzamelden we peulen en in Neglita's tuin legden we die op de hete stenen en wachtten tot ze open sprongen. Ik bleef die nacht bij Neglita logeren, en toen mijn moeder mij 's ochtends kwam halen wilde ik niet mee. Om mij te paaien stelde ze voor dat ik een trui aan Neglita zou lenen en dat ik een van haar truien mee naar huis nam. Op die manier zouden we een reden hebben om elkaar gauw weer te zien om onze truien te ruilen. Neglita's trui was blauw en rook naar eucalyptus. Ik wilde mijn trui terug hebben, maar ik heb Neglita nooit meer gezien.

De radio stond nu voortdurend aan, wat een afschuwelijk geruis veroorzaakte. Pudi nam mij mee om de film *Rambo* te zien, geprojecteerd op een beddenlaken in het huis van de burens. Ik had nog nooit geweervuur gezien, laat staan echte gevechten. Ik was zo bang dat ik alleen en op blote voeten naar huis rende. Daarna raakten alle kinderen in de buurt bezeten van *Rambo*. Ze knipten de mouwen van hun T-shirts en droegen een hoofdband. De jongens zochten stokken en verborgen zich achter een boom en deden alsof ze schoten.

Er werden huizen geplunderd, eenvoudig om te bewijzen dat ze geplunderd konden worden. De rovers lieten briefjes achter waarin ze olie of suiker of een tv eisten. Ik vroeg de volwassenen om uitleg, maar hun gezicht was van beton en ze maakten mij duidelijk dat ik mij niet met grotenmensenzaken moest bemoeien. Soms lieten de mannen granaten achter – dat hoorde ik, maar ik wist niet wat een granaat was. Ik wist alleen dat die je in honderd stukken uiteen konden rijten. Ik dacht dat er honderden kleine vuurtjes in moesten zitten. Hoe kon een granaat anders een heel lichaam opblazen? Zo'n klein voorwerp, met zoveel kracht?

...

Op sommige dagen voelde de wereld groen, op andere geel, maar dat was nooit een vrolijk geel.

Alle meisjes die bij ons in huis woonden keerden terug naar hun eigen dorp. De enige die nu nog in huis werkte was een bewaker die in de voortuin stond en 's avonds sigaretten rookte als mijn vader aan het werk was. Als mijn vader thuiskwam bracht ik hem nog steeds zijn pantoffels en hij gaf mij nog steeds een slokje van zijn bier. Maar hij luisterde naar de radio en zijn brede glimlach was verdwenen. Hij zei alleen: 'Hier, neem een slokje, wees stil.'

De gordijnen die mijn moeder altijd om vijf uur in de ochtend opengeschoven had, bleven plotseling dicht. Het getrommel begon opnieuw, luid en ver weg. Daarna volgde het claxonneren van auto's. Mijn vader werkte niet meer na zonsondergang. Mijn moeder zag volwassen mannen, geen jongens, die laarzen droegen in de stijl van *Rambo* en in de buurt van de kerk marcheerden. Ze ging niet meer naar de kerk. In plaats daarvan bad ze in mijn kamer, waar mijn broer en zus nu soms sliepen, omdat die kamer het kleinste raam had.

Er kwam nooit meer iemand eten. Mijn moeder kookte wortels en linzen, eindeloos veel wortels en linzen. De aardappels waarmee ze vroeger stoofschotels maakte kwamen van de markt, en niemand in mijn familie ging nog naar de markt.